

ספר תורת חיים

הש"ס

להגאון מוהר"ר אברהם חיים שור זצלה"ה

מח"ס תורת חיים על מסכתות הש"ס

וצאן קדשים על סדר קדשים

מסכת
עבודה זרה

מהדורה מוערת ומושלמת
בתוספת כל השמטות הצנזורה
מוגה על פי דפוס ראשון
(קראקא שצ"ד)

בתוספת פרקי תולדות ומבוא
וכן נספח המכיל כל הקטעים
שצונזרו מן הספר בשאר מסכתות הש"ס

בחסד ה' עלי
אברהם מנחם וויינשטיין

לייקווד, נ.ד.
ה'תשפ"ד

תוכן ענינים

הסכמות הרבנים לספרי רבינו המחבר

ה	הסכמות לספר תורת חיים
יג	הסכמות לספר צאן קדשים

פרקי מבוא תולדות והקדמות

כג	דברים אחדים למהדורה החדשה
כז	מבוא
	דברי ימיו / חיבוריו / ספר תורת חיים / שיבושי הצנזורה / המהדורה הנוכחית
מג	הקדמת המחבר
מה	הקדמת חתן המחבר
מט	הקדמת בן המחבר

ספר תורת חיים השלם - מסכת עבודה זרה

נג	פרק ראשון - לפני אידיהן
ק"ח	פרק שני - אין מעמידין
קנז	פרק שלישי - כל הצלמים
קפט	פרק רביעי - רבי ישמעאל
ריא	פרק חמישי - השוכר את הפועל

נספח - השמטות הצנזורה בשאר חלקי ספר תורת חיים

רלז	עירובין
רלח	בבא קמא
רמב	בבא מציעא
רמד	בבא בתרא
רמו	סנהדרין

**הסכמות הרבנים
לספרי רבינו המחבר**

הסכמות הרבנים¹

ממהדורת פראג [תנ"ב]

הסכמות וגזירות הרבנים המופלגים בית דין מו"ש אפילנטיץ² יצ"ו דק"ק פראג יע"א

מאן בעי חיים, מאן בעי חיים, קול ברמ"ה נשמע, מהעוסקי במלאכת השמים, ברוחם פי שנים, המה המדפיסים פה קהלתינו הקדשה פראג יא"ע³, באו ואמרו חפרנו ומצאנו באר מים חיים, הוא הספר הנכבד תורת חיים, לכל המחזיקים בה עץ החיים, ומונח היה בקרן זוית זה ימים רבים, אשר לא נמצא כי אם אחד בעיר ובמשפחה שנים, והיא מרגוע לנפש עיפה כקרים מים, על תשעה מסכתות מדליו יזלו מים, ובזה כוונת המדפיסים לזכות את [ה]רבים להשיגם ארחות חיים, מי האיש החפץ חיים, וכן תוקף גזירתנו, והסכמתנו, שלא ירום איש את ידו ליכנס לגבולם, לקפח עמלם, להדפיס את ספר הלז תוך עשר שנים מהיום, שדבר שנתעסקו בו לא יכשלו, והשומע לקולנו, יבא לחצרות קדשינו, במהרה בימינו.

אלה דברינו היום יום חמישי בשבת עשרים ושמונה יום לחדש טבת דהאי שתא בת"ן ברכה לפ"ק.

שמואל הלמן בן מוהר"ר אברהם זצלה"ה

אורי שרגא ווייבש בן האלוף מוהר"ר אליעזר זצלה"ה מבית חלפן

יוסף בן האלוף המרומם מוהר"ר צבי זצלה"ה

¹ בדפו"ר, שחלקו הראשון נדפס ע"י המחבר, אין הסכמות, וההסכמות הבאות הועתקו מן המהדורות שלאחריו.

² מיוחד היה בית הדין בפראג ששמו נזכר בפי כל מאז ומקדם "ב"ד מו"ש", ורבים נבוכו בפתרון הנכון של "מו"ש" עד שברבות הימים החליטו שיש להבין אותו כר"ת של מורה שוה, ויש שאף כתבו כן להדיא כשהזכירו בית הדין בפראג [ומאז גם היו כאלה שכינו בתי דין אחרים בתואר זה]. ואף גם זאת שעדיין נלאו למצוא הפתח בפתרון התואר המשונה הלזה, ומה ראו על ככה לקרוא דוקא לב"ד של פראג בתואר זה, ראה על כך בדברי ר"מ היילפרין בספר הנוטריון, ווילנה תרע"ב, עמ' 157-158, ולאחרונה בדברי הרב שמואל אשכנזי בספר אלפא ביתא תנייתא דשמואל זעירא, ירושלים תשע"א, עמ' 678-681. ואמנם נראה להציע השערה סבירה, שתגיד עליה ריעה הכתובה בצדה כאן "אפילנטיץ", שהיא מלה לטינית, appellanten, שפירושה ערעורים, ובכן גם מו"ש יש להבין כמלה לטינית [עם שין שמאלית], mos, שענינה מעין תקנה/נוהג, ושם זה מורה על הסמכות שהעניקה הממשלה המקומית לב"ד זה להיות ב"ד לשיפוטים וערעורים [יש לזכור שמוסדות המשפט והמתקנים האדמיניסטרטיביים הורגלו להשתמש בלטינית כשפתם העיקרית מאז ימי שליטת הרומיים על אירופה, מה גם שזו הייתה תמיד שפת הכמורה]. אם כנה השערה זו, מסתבר שהגרשיים ב"מו"ש" במקורם לא היו סימן לר"ת כאשר חשבו, אלא היו סימן למלה לועזית כנהוג בלעזים, ומדובר אפוא במלה לטינית כנ"ל. ואף גם זאת שלא נראה כן ממה שנכתב כאן לפנינו שהרי לא סומן המלה אפילנטיץ בגרשיים, וכמו כן נראה שניקדו השין במו"ש כשין ימנית, יתכן שהמדפיסים עצמם כבר נבוכו בפתרון הנכון וסברו אף הם שמו"ש הוא ר"ת, והיינו מפני שבחילוף העתים, עם חילוף שעבודי המלכיות השונות, נשתכח המקור לתואר זה, ורק נשאר שמו לעלם כתיב "מו"ש". [הגה"מ]

³ ר"ת יכוננה אלקים עליון. בכותרת נכתב יע"א [שנפתר כ"כוננה עליון אמין או יגן עליה אלקים ועוד], ושני הקיצורים מתועדים היטב בספרות התקופה.

ממהדורת פראנקפורט דאדרה [תצ"ד]

הסכמות הרב הגדול המפורסם אב"ד דק"ק פוזנא והגליל יצ"ו⁴

מי האיר ממזרח צדק באור החיים, חי חי הוא יודוך אחיך ורננים ואהבים בשערים המצוינים. מתאמרין מיליה מילין יקירין בכולהו בי מדרשא וחידושיו מרגלי בפומי דכולהו רבנן. לחבבם ולקדמם לברכם ברכת ה' עמו להשיג שמעתתא דמרווחי ועמקי וחריפי ורדיפי לירד לעומקיהו ובעוצם בינתו לא הניח רברבי וזוטר'תי, לכתוב עלייהו עיטרא, קמי קמי דמטי. ואיכא בינייהו פארי רב'רבי ופארי זוטר'י, ואהדר להו כלילא, לחומר וקולא, בדעתו צלילא. ולא זכינן לאורה, כי אם לתשעה נראין כעשרה. משם ישקו העדרים ימים כבירים. חבור יפה נאה ונחמד ת"ח אשר איזן וחקר המנוח הגאון המפורסם נ"י פ"ה ע"ה מוהר"ר אברהם חיים זלה"ה, שם עקוב למישור ורב תבואות בכח שור. ומטובו השביע והשפיע שפע ימים עמוקים, שמנים מזוקקים. ובאשר רבים מתאווים להרוות צמאם, וטפחו של זה בצד טפחו של זה הללו שומטים והללו מניחים, ובעומקו של הלכה נחים. ואשר לו חלק בבינה, ממשמש בהו ולא נשאר תלתא עלים בקינא. ועתה האיר ה' את רוחו של האלוף מהר"ר שמואל בן הר"ר שלמה זלמן ז"ל מק"ק ליסא, לחדש הדר זיוו אחר שכבר חלף זמן משך שגבלו חכמים ראשונים, ומדאגה מדבר שלא ישיג אחר גבולו, בכך באנו לאמץ חילו לאורייתא לגזור בגזירות נח"ש⁵ שלא ירים שום אדם את ידו הן ע"י עצמו וכחו וכח כחו כגופו משך עשרה שנים מכלות ההדפסה בלי רשיון מהאלוף מהר"ר שמואל הנ"ל, והשומע יהיה שאנן בגבולו.

אני המדבר לכבוד התורה היום יום ד' א' אלול תצ"ג לפ"ק

נאום יעקב מרדכי בא"א מ"ו הרב הגדול המופלג בדורו מהור"ר נפתלי כ"ץ זלה"ה החונה בק"ק פוזנא יע"א והגליל יצ"ו

⁴ הרב מרדכי הכהן כ"ץ, בנו של הרב נפתלי כ"ץ, בעל הסמיכת חכמים. [ר' מרדכי זה היה חותנו של הריעב"ץ בזיווג ראשון.]

⁵ ר"ת נדר, חרם, שמתא.

הסכמות לספר צאן קדשים

ממהדורת וואנזיבעק [תפ"ט]

הסכמת הרב הגאון הגדול מוהר"ר יחזקאל נר"ו

אב"ד ור"מ דק"ק אלטונה המבורג וואנזיבעק יע"א [בעל כנסת יחזקאל]

רב תבואת בכח שור, שור לקרנו קרני הוד והדור שור תם יושב אוהלי של שם, אבי"ר הרועים גאון יעקב ותפארתם תלמידי רובץ בלובש תשב"ץ בקרית יעבץ, המפורסם מגאוני עליזה מרבני קשישא, הגאון פ"ה ע"ה עתיקא קדישא עיר וקדש, מוהר"ר חיים שור זצלה"ה, אשר כבר יצא לו מוניטין בס' תורת חיים הם למוצאיהם כל דבריו בספר שפת אמת תיכן לעד, בשרא דתורא בשר' שמינה, מי האיש החפץ חיי"ם יראה בספ' אשר חיבר על גפ"ת, והגאון הנ"ל פ"ר הפנימי"י שם פנים בסדר קדשים, וכד מטי לשחיטת קדשים אמר תא אקשה לי ואפרקינך מפרק הרים והרי הרים ומשבר סלעים סלע המחלקת בין התנאים בסדר קדשי, כאשר כל עין רואה יראה דבריו בספר הל"ז. אך לא באתי להעיד על ספר הגאון הנ"ל כי ידעתי בנפשאי מיעוט ערכי ערך פלגא עלי, לא הגעתי לפלג ראובן מחקרי לב להכריע בין גאוני הראשונים וק"ו לעטרת תפאר' הגאון הנ"ל, כי לא באתי למדה זאת, אמנם באשר נכדו הרב הגדול ברק השנון למטה חן ולמעלה תנן פ"ה ע"ה אב"ד מוהר"ר חיים נר"ו, הוסיף חיי"ם דין רפש מדבית אביו גמור וסבור, מתעסק בקדשים ומעסק בהלכה בסדר קדשים, והוסיף נופך ספיר ויהלום, ובא לגבולינו להדפיס ספר הל"ז בעט ברזל ושופפר' הנוי', הנני מסכים ומסמיק סמיכה בכל כחי על קדשי' קדשי שמים לרום וארץ לתחת, לאמר להמדפיסים חושו מהרו מעשיכם להיות ספרו כאן נמצא כאן היה בלי עכוב עם התוספת אשר הוסיף הרב מוהר"ח הנ"ל כי רבים צריכים לספרים כאלה.

כ"ד לכבוד התורה ותעוד' ג' לסדר ונאספו שמה כל העדרים ז' כסליו עת בטח שאנן לפ"ק

הקטן יחזקאל לבית קאצנעלבוגין חונה בג' ק"ק אה"ו יע"א.

1 מליצה על פי 'שפופרת הנוד'. תיבת נוי דהוי וקשה לקריאה [ובמהדורת זאלקווא תק"ט השמיטה], אבל פיענחנו ע"פ הנראה שהכוונה לומר שהוא נאה ומהדר.

הסכמת הרב הגאון הגדול מופת הדור בוצינא קדישא איש אלקים נ"י פ"ה ע"ה מו"ה יעקב יצחק איש הורוויץ מלובלין [ה"חזקה מלובלין]

הנה הגם שאין דרכי להתנהג בגדולות ובנפלאות ממני ליתן הסכמה, כי (אינו) [איני] לא רב ולא מגיד כי אם במקום ההכרח שא"א בלא זה לרצונו ית"ש אינו חושש לשום ענין בענין זה, ג"כ נ"ל שהוא למצוה גדולה היות שנהירנא כד הוינא טליא היה לי תשוקה לעשות ספר פירוש על סדר קדשים, מפני שידוע גודל המצוה לעסוק בהלכות קדשים, כי כל העוסק בפרק עולה כו' כמ"ש זאת התורה לעולה כו' כמאמר חז"ל, והספר קדשים הוא כמו ספר החתום ואינו מוגה כראוי כשאר גמרות שיש בהם גרסות ופרושים ממהרש"ל ז"ל, ומהרש"א ז"ל ומהר"ם ז"ל, ומסתמא בספר קדשים לא עסקו בעיון עם תלמידים מפני שלא הוצרך כ"כ לדורות, ואח"כ כשבא לי הרבה טרחא דצבורא צרכי בני ישראל המרובים, הן ליעץ וכן לתפלות ובקשות, ואני הייתי מתיירא לדחות אותם כיון שהשי"ת עזר לי לפעול טובות ישראל, גם אני נעשתי טרוד מאוד לא מבעיא לעשות פירוש אפילו לי בעצמי היה קשה לי מפני שלא היה לי פנאי לעיין. והנה יש פרושים מספר פנים מאירות על זבחים ומים קדושים, אך כל זה אין מספיק כי הם בחריפותם ובקיאותם היה הפשט והגרסות פשוטים אצלם ולא כווננו רק (להשות) [להקשות] ולתרץ כידוע, וספר ברכות הזבח הוא בקיצור מאוד, וזה כמה שנים הייתי מחלה כמה מדפיסים לדפוס ס' צאן קדשים כי הוא כמו פירוש מספיק לסמוך עליו גם בענין הגרסות אחרות לתלות באילן גדול, ולא עלה בידי עד הנה שמצאתי את שאהבה נפשי ידידי בן ידידי הוא הרבני מוהר"ר אליעזר זאב בהמנוח הרב מו"ה צבי הירש ז"ל, שהיה בן ביתי ומסכים לדפוס ספר זה. אמרתי לכתוב כל זה לאנשים כערכי ואשר דבריי יהיו מקובלים להם, שראוי לכל למדן לקנות לו הספר צאן קדשים וללמוד סדר קדשים, ולא יחוש להוצאה. וכמו שכתב בספר חסידים, כי ש"ס לקנות הוא מצוה יותר מכתבת ס"ת כיון שנתנו רשות להדפוס משום עת לעשות לה', וזה צריך לכל למדן, וכמה ס"ת עומדין שאין קוראים בהם, כן כתב בספר חסידים. ע"כ הבטחתי גם אני לקנות ממנו והיה בזה שלום, שנזכה לעשות קרבנות בפועל בבנין בה"מ במהרה בימינו.

כ"ד יעקב יצחק

במוהר"ר אברהם אליעזר הלוי זלה"ה הורוויץ מלאנצוט הדר בק"ק לובלין

פרקי מבוא
תולדות והקדמות

תולדות רבינו המחבר
הגאון רבי אברהם חיים שור זצ"ל
כתביו וחיבוריו
ומהדורות ספרו 'תורת חיים'

דברי ימיו / חיבוריו / ספר תורת חיים / שיבושי הצנזורה / המהדורה הנוכחית

מאת אברהם מנחם וויינשטיין

דברי ימיו

בפתח השער של ספר 'תורת חיים' מאת רבינו הגאון רבי אברהם¹ חיים שור זצ"ל, הלא הוא "הגאון הגדול המפורסם בדורו רבן של כל בני הגולה, מאור הגולה, בוצינא קדישא, וחידושי מרגליותיו בפומי דכלהו רבנן"², ראינו לנכון להציג לפני הלומד תמצית תולדות חייו ופעלו, אשר ממנו תוצאות חיים. אמנם מעטות הן הידיעות שבידינו אודות דברי ימיו וקורותיו של רבינו, ועיקר פרסומו בא לו מספרו הגדול 'תורת חיים', אשר הקנה לו שם עולם. נאה הדבר להמליץ על רבינו מאמרם ז"ל (ירושלמי שקלים פ"ב ה"ה) "אין עושים נפשות לצדיקים - דבריהם הם זכרונם". מכל מקום, במאמר זה נבא ללקט את הפרטים הידועים לנו, והיו לאחדים בידך³.

1 בספר אור החיים (חיים מיכל, פרנקפורט-דמיין תרנ"א, עמוד לט אות צו) מעלה השערה שהשם 'אברהם' ניתוסף מחמת חולי, ראשית, כי היה לרבינו אח בשם אברהם, ועוד, כי בדרך כלל לא נקראו בני אדם בשני שמות באותם הימים, כמבואר בהקדמת ספר טיב גיטין.

2 מתוך לשונות הרבנים בהסכמותיהם לספרו תורת חיים.

3 בכתבת התולדות נעזרנו בחומר שבמאמר נהיר בעלון השבועי 'עלים לתרופה' אודות רבינו (ויגש-ויחי תשס"ג), אשר הועתק על ידי מוציא לאור ספר תורת חיים מהדורת ירושלים תשס"ד. גם היה לנו לעזור

משפחתו של רבינו, משפחת שור, הינה מן המשפחות המיוחסות בישראל, וקבלה בידם שהמשפחה מתייחסת לרבינו יוסף בכור שור מבעלי התוספות⁴.

רבינו נולד לאביו, הגאון רבי נפתלי צבי הירש בן הג"ר משה אפרים שור מבריסק, שהיה מופלג בתורה, תלמיד מובהק⁵ של הרמ"א⁶ ורבו של הב"ח⁷. הג"ר נפתלי הירש כיהן כרב בבריסק, וממנה עבר ללובלין לעמוד בראשות הישיבה שנוסדה ע"י ר' שלום שכנא מלובלין. חתם את עצמו 'הירש עלזישר'⁸ [על שם מחוז אלזאס (Alsace) בצרפת, יתכן ששם מקום הולדתו. לעתים נקרא שמו של רבינו 'אשכנזי' על שם אביו שהגיע מאלזאס הגובלת בגרמניה ונחשבת חלק מ'אשכנז'⁹].

אשתו של הג"ר נפתלי הירש, מרת רבקה ע"ה [אמו של רבינו], היתה בת ר' ישראל בנו של הרבי ר' שלום שכנא מלובלין. הג"ר נפתלי הירש כתב יחד עם חותנו ר' ישראל

המקורות הבאים: הקדמת ספר תורת חיים למסכת בבא קמא, ירושלים - אשדוד תשנ"ז; ספר מעלות היוחסין (הוצאת מכון בית אפרים, ירושלים תשס"ד), ספר תולדות משפחת שור (ב. פרידברג, פרנקפורט-דמיין תרס"א).

4 תולדות משפחת שור (עמוד ה).

5 ראה לשונות הרמ"א בהערה הבאה, ויתכן שהיה תלמיד-חבר של הרמ"א.

6 בשו"ת הרמ"א (סימנים לח, לט, מ, צה, קה, קיג) יש כמה תשובות אליו, והרמ"א מרבה בשבחו, כגון: "גברא רבא, הוא אהובי תלמידי וחברי הותיק האלוף" (סימן מ, עיין גם סימן לח), "אהובי עמיתי האלוף הותיק" (סימן צה), "גברא רבא ויקרא, הותיק האלוף יפה דורש ויפה מקיים" (סימן קה). במקום אחד ממליץ לו הרמ"א שעדיף עבורו להישאר בלי משרה בפולין מלהתמנות לרב ומורה במדינת אשכנז, מפני שנאת יהודים המצויה שם: "ואולי עדיף טפי פת חריבה ושלוחה בה במדינות אלו, וכמאמרם ז"ל או בטולך או בטולא דבר עשו, אשר במדינות אלו אשר אין שנאתן גברה עלינו כמו במדינות אשכנז" (סימן צה).

7 ראה ב"ח או"ח (סוף סימן קעד), ועוד. ובספר נחלת שבעה לרבי שמואל הלוי סג"ל, מגדולי חכמי אשכנז ופולין בדור שלאחר הב"ח והט"ז (דיני אירוסין ונישואין, מהר"י"א שווארץ, בני ברק תשפ"ב, עמ' שמה) כתב בזה"ל: "אבל בפולין, בכל קהלה הרב עצמו מסדר קדושין, ומתחלה נתמנה על כך, אין צריך לנטילת רשות, על כן גם סברי אין צריך לומר, דאם היה אומר סברי היה נוטל רשות והוא אין צריך לנטילת רשות. ומה שנהג הב"ח על פי רבותיו לומר סברי, נראה לי משום שרבו היה הרב הגדול מהר"ר הירש שור ז"ל שהיה תלמיד רמ"א ז"ל ורבו של הב"ח ז"ל, וכמדומה לי שהיה מבני אשכנז, כי כמדומה לי שהוא מוהר"ר הירש מלוזשר שזכר בתשובת רמ"א כמה פעמים (סימן לח, סימן מ), ועל כן נהג הוא ז"ל כמנהג מדינתו ואחריו נהג הגאון הב"ח ז"ל תלמידו".

8 וראה דברי הרמ"א בהערה לעיל. ארבעה בנים היו לרבי הירש עלזישר: רבינו, הג"ר אפרים זלמן שור זצ"ל אב"ד בריסק הורדנא ולובלין, בעמח"ס תבואות שור הראשון. מוהר"ר אברהם ומוהר"ר שמואל (מעלות היוחסין). [אודות העובדה שהיו שני אחים ששםם אברהם - ראה לעיל הערה 1, והאריך בזה הרב יחיאל דוב ולר במאמרו הנדפס בקובץ זכור לאברהם תשנ"ד-תשנ"ה (עמ' סט בהערה)].

9 'לתולדות אנשי שם בלבוב', תדפיס מ'סיני' כרך כו, ירושלים תש"י, עמ' ט.

במהדורות הספר שנדפסו אחר מהדורת סאדילקוב - מהדורות ווארשא, ניו יארק, וירושלים - לא תוקנו שיבושי הצנזור, אלא העתיקו הספר ככתבו וכלשונו. כמובן

שהפירוש על מסכת עבודה זרה לקה בכפליים ע"י הצנזור, מפני תוכנו⁵⁷. מלבד זאת, נמצאו קמשונים רבים במהדורות הקודמות מחמת טעויות דפוס ודומיהן.

המהדורה הנוכחית

מאחר שהמהדורות המצויות של ספר תורת חיים לקו בחסר וביתר, וכמו שנתבאר, נטלנו על שכמנו את משא הקודש להוציא לאורה את תורת רבינו בצורת מתוקנת ומדויקת, כראוי לשולחן מלכים. ונתננו משפט הבכורה למסכת עבודה זרה מפני שחלק זה, כאמור, הוא הכי מצונזר מבין יתר חלקי הספר.

נוסחת מהדורתנו היא על פי דפוס ראשון, קראקא שנת שצ"ד. הספר הוקלד מחדש בהגהה מדוקדקת למען יהיו הדברים נאמנים למקור.

תחילת פירוש מסכת עבודה זרה
דפוס ראשון - קראקא שצ"ד

יצויין, ששני אחים בשם טוגנהולד שמשו כצנזורים, יעקב (תקנ"ד-תרל"א) ואחיו וואלף (תקנ"ו-תרכ"ד). יעקב טוגנהולד שימש כצנזורת ווילנא משנת תקפ"ז (ראה אנציקלופדיית YIVO, ערך טוגנהולד, יעקב), ונמצא שהוא אשר צנזר את ספר תורת חיים [ולא וואלף כמתבאר מדברי הצנזור]. ראה עוד The Brothers Tugenhold & Jewish Censorship in the Nineteenth Century: Addition and Subtraction in the Warsaw 1853 Humash, Eli Genauer and Dan Rabinowitz; Hakirah: The Flatbush Journal of Jewish Law and Thought, Vol. 27, Fall 2019, pp. 147-166. ובפרט מעמוד קנט, אודות סגנון הצינזור של יעקב הלז.

⁵⁷ במהדורת ירושלים אף הוחסר עמוד אחד שלם ממסכת עבודה זרה (לא הועתק עמוד קא ממהדורת ניו יארק, ששייך לעמוד כב במהדורת ירושלים), על ידי שצונזרו מן הספר שמונה דברים השייכים לדפוסים י, ב - יג, א.

מלבד זאת, הוספנו ציוני מקורות, מראי מקומות לדברי הראשונים⁵⁸, והפניות לספרי האחרונים שהביאו דברי רבינו⁵⁹.

בכל מקום שהדפסנו על פי דפוס הראשון קטעים שצונזרו במהדורות מאוחרות, הדפסנו קטעים אלו בגופן שונה, הערנו עליהם בהערות, וכן צויין בצידיהם סימון יד כזה: ☞. גם הוספנו בסוף הספר נספח המכיל כל הקטעים משאר המסכתות שצונזרו במהדורות המאוחרות שבספר תורת חיים.

מלבד החשיבות הרבה שיש בהחזרת הקטעים החסרים למקומם, גם יעמוד הקורא על החשיבות שבהצגת הטקסט הקיים כשהוא נקי משיבושי הצנזור. כידוע, המצנזרים לא היו מבינים הרבה בחומר שהיה מונח לפנייהם, ולכן לא הבחינו בחילוק שבין עבודה זרה לעובדי עבודה זרה וכדו', ואת כולם בחדא מחתא מחיתנהו, והחליפו הכל בעכו"ם. אין מן הצורך להרחיב הדיבור עד כמה שזה מקשה על ההבנה הנכונה, אבל לשם דוגמא על עבודתנו נציג כאן את הקטע הראשון למכילתין, בהשוואה בין המהדורות הקודמות למהדורתנו:

במהדורתנו:

בנדפס:

<p>אמאי נקט תלמודא עדות שהעידו בעצמן דהא קרא דיתנו עידיהן ויצדקו לאו בעדות עצמן איירי אלא בעדותן של עבודות זרות כדפירש רש"י ז"ל יבואו עבודות זרות שעבדום ויתנו עידיהן.</p> <p>ויש לומר דהשתא סלקא דעתך דבאומות העולם כתיב ואתמוה מתמהיתנו אומות העולם עידיהם יבאו עבודות זרות שעבדום ויעידו עליהם ויצדיקום צריך לומר דסיפא דקרא דישמעו ויאמרו אמת הכי קאמר ישמעו אומות העולם דברי תוכחתו ית' ... לכך נקט עדות שהעידו בעצמן דעבודה זרה לא תעיד.</p>	<p>אמאי נקט ש"ס עדות שהעידו בעצמן דהא קרא דיתנו עידיהן ויצדקו לאו בעדות עצמן איירי אלא בעדותן של עובדי כוכבים ומזלות כדפירש רש"י ז"ל יבאו עובדי כוכבים ומזלות שעבדום ויתנו עידיהן.</p> <p>ויש לומר דהשתא סלקא דעתך דעובדי כוכבים ומזלות כתיב ואתמוה מתמה יתנו עובדי כוכבים ומזלות עידיהם יבאו עובדי כוכבים ומזלות שעבדום ויעידו עליהם ויצדיקום צריך לומר דסיפא דקרא דישמעו ויאמרו אמת הכי קאמר ישמעו עובדי כוכבים ומזלות דברי תוכחתו ית' ... לכך נקט עדות שהעידו בעצמן דעובדי כוכבים ומזלות לא תעיד.</p>
--	--

58 בתקופה בה נכתב ספר תורת חיים נמצאו רק מעט ספרי הראשונים על מסכת עבודה זרה, מלבד הנדפס בסוף כרכי הגמרות - הרא"ש, הרי"ף, והר"ן.

59 מיוחד בזה הוא הג"ר שלמה קלוגר זצ"ל מברוד, בספרו עבודת עבודה על מסכת עבודה זרה.

הספר מלא בדוגמאות כאלה ודבר שפתיים אך למחסור, אך ראוי לציון 'פנינה יקרה' מנפלאות הצנזור, להלן בדף ח, א בא"ד וכל העיירות:

במהדורתנו:	בנדפס:
ישראל שבחוצה לארץ עובדי עבודה זרה בטהרה הן	ישראל שבחו"ל עכו"ם בטהרה הן

אנו תקוה, שבהצגת דברי רבינו בשלימותם כצורתם המקורית, נקיים מפגעי הצנזורה ושיבושי מקרי הדפוס, עד שבצדק ניתן לומר שפנים חדשות באו לכאן, ירוץ הקורא בהן להגות בתורת חיים וירוה צמאנונו מבאר מים חיים לראות בטוב ה' בארץ חיים.

יהא רעוא מן שמיא שיתקבל הספר ברצון ביני עמודי, ויהגו בו הלומדים להגדיל תורה ולהאדירה, ובזה יהיו שפתותיו של רבינו דובבות בקבר. זכותו של רבינו תעמוד לנו ולב"ב לטובה ולברכה עד עולם.

בית ישראל באו נשתחוה ונברכה על ברכים / לפני ה' עושה ארץ ושמים / נודה את שמו הגדול בפרישת כפים / בכל עת ערב ובקר וצהרים / נשתחוה לפניו ארצה אפים / בשיטוח ובפיטוח ידיים ורגלים / אשר נשא אותנו על כנפים / והוציאנו מארץ מצרים / ונתן לנו תורת אמת תורת חיים / אצלו אמון היתה יומים / טרם ברא העולם אלפים / [יקרא] היא וברה מאירת עינים / צרופה כזהב מזוקק שבעתים / כל ההוגה בה זוכה לנחלת פי שנים / ולהיות כעץ שתול על נהרים / לא גבוה היא בשמים / ולא רחוקה מעבר למים / כי קרובה היא בלב ושפתים / העוזבה יום היא תעזבנו כפלים / וכל העוסק בה בזריות ולא בעצלתים / כחמור רובץ בין המשפתים / הולך ומתגבר כמעין בור מקוה מים / יתברך שמו החזירה על כל אומה ולא הטו אזנים / ונתנה לנו במדבר ועשתרות קרנים / להודיע כי הפקר היא לכל אשר תחת השמים / לגדולים וקטנים עוללים ועתיקי שדים / להגדיל תורה ולעשות לה אזנים / ובלבד שיכווין לבו לשמים / על כן גם אנכי זעירא וקטינא / ידעתי כי אין בי לא דעת ולא בינה / לא חסדא ולא חינוא / נתתי אל לבי ואמינא / הלא מהפקרא קא זכינא / כי חררת הפקר קא חזינא / כעני המהפך בחררה קא בעינא / כי לא זכיתי להרביץ תורה כדינא / בין גדולי הארץ חשובי המדינה / לכן אנכי עפר ואפר / ראיתי ומצאתי כופר / שנסתי את מתני להגות באמרי שפר / בכל יום תמיד ליל וצפר / ולקחתי בידי קסת הסופר / וכתבתי על הספר / את כל הדברים הנחמדים / אשר חדשתי בישיבה לתלמידים / דברי אמת וצדיק פרי מגדים / כפרים עם נרדים / על אדני הפוסקים מיוסדים / אקוה לאל גומל חסדים / יתפשטו דברי בקהל חסידים / ישמחו וירננו בו השרידים / ההולכים בתורת ה' ומתמידים / והמלמדים יחנכו בו את התלמידים.

ולפי שהלכתי קצת בגדולות ונפלאות וכתבתי במקומות רבות על עמודי השמים אשר היו לנו לעינים בעלי התוספות ז"ל, ותפשתי עליהן ובמקומות מועטות, גם על דברי המאור הגדול רש"י ז"ל, ובזה יש מקום לבעל דין לחלוק ולומר מי הוא זה ואיזהו אשר מלאו לבו לעשות כן בדור הזה, להשיג גבול ראשונים אשר גבלו הקדמונים או להכניס ראשו בין ההרים הגדולים, אין זה אלא כל קבל דאית ביה רוח גבוה, ואולי לא הבין דבריהם ולא

1. הקדמת המחבר הופיעה בחלק הראשון של הספר שהוציא רבנו בעצמו על שלשת הבבות [לובלין, שפ"ד], והגהנו אותה ע"פ מהדורה זו.

נחית לסוף דעתן. על כן באתי כמתנצל ואומר, הלא ברוב המקומות מצאתי און לי מדברי המאור הגדול הרמב"ם ז"ל ומשאר הפוסקים אשר מימיהם אנחנו שותים. ובמקומות אשר אין שם ראייה, אולי המבקש ימצא ראייה גם עליהן, ואני מפני הטורח נלאתי לחפש, וסמכתי עצמי על הקושיות אשר לא היה לי פה להשיב עליהן, ועל דקדוק לשון התלמוד יתיר או חסיר או חילוף הגירסות אשר מצאתי, וגם לא החלטתי את דברי לאמר קבלו דעתי, ואיני אלא כתלמיד הנושא ונותן בהלכה לפני רבו, מוטיב ומפרק לפי קוצר דעתו. והמעין את אשר יבחר יקריב אליו, תוכו יאכל והקליפות יזרוק.

והנה אחר שכתבתי את כל הדברים הנזכרים על שש מסכתות, אז ראיתי כי לא יפה עשיתי אשר לא בארתי ולא כתבתי את כל חידושי הדינים היוצאים מכלל דברי הספר הזה בחצריהם במקומות מוצאיהם, וקצת דברים המתנגדים על מסקנת השלחן ערוך, כל שכן הדברים המכריעים בן הדעות המובאות שם. אחרי כן עברתי רק בקצת מקומות כתבתי שם לשון הש"ע ומחלוקותיו, והוכחתי בראיות ברורות איזה דרך ישכון אור.

והנני מבקש את כל הקורא בספר הזה, אם ימצא בו דבר שאינו מתוקן לפי דעתו, שאל ימהר להטיח דברים ולתלות בי בוקי סריקי, הלא עדי בשחק, כי בכל כחי יגעתי לדעת עד שידי מגעת, אולי גם הוא אם יראה ויספר יכין לבו וגם יחקור היטב בעומקה של הלכה, אז יעמוד על בוריו ויראה בעיניו כי לא דבר רק הוא ממנו, כי יש שיטות וסוגיות בתלמוד, ראיתי רבים סבורים שהגיעו בעיונם עד תכלית הסוגיא, והמה לא ראו אפס קצהו. בשגם כי בחרתי וכתבתי בדרך קצרה ולא באריכות לשון והרחבת מילין לכתוב על כל קוץ תילי תילין, למען לא ילאה המעיין, וכדי לחנך בספר זה את הנערים שוני הלכות ותוספות, יתנו לב לתלמוד בו דבר יום ביומו. וזה עיקר כוונת חיבורי זה, על כן אחזתי בלשון קצרה וסמכתי עצמי על המבינים דבר מתוך דבר. אבל שגיאות מי יבין, והדן אותי לכף זכות ימצא יושר וזכות.

ולהפיק רצון המושכים לבם במילי דאגדתא, הארכתי בקצת מקומות בדברי אגדה, ובארתי שם גם שאר אגדות ופסוקים המצורפים זה בזה ודבוקים. ולמען יהיה שמי נקרא עליו, קראתי בשם הספר הזה תורת חיים, להודיע כי מאתי יצאו הדברים.

ובכן יהי רצון מלפני יוצר הרים, וחדש לי כנשר נעורים, לחדש דברי אמת נכונים וברורים, על כל הששה סדרים. ויתפשטו בכל עברים בקהל עדת ישראל, נצח סלה ועד לדור דורים. והוא רחום יכפר עוני ופשעים הנסתרים, ויצילני מלהב תַּפְתָּה² יקודת אש תבערים. ויזכני להיות מנוחלי עולם הבא ובראשם כתרים, וליהנות מן האור הצפון לישירים, ומן היין וענבים המשומרים, ומסעודת לויתן לקיים בנו יכרו עליו חֲבָרִים (איוב מ, ל).

דברי אברהם חיים בן מהר"ר נפתלי ז"ל ה"ה הנקרא ר' הירש שור זצ"ל

2. במקור: תפת', והושלם ונוקד ע"פ ישעיהו ל, לג.

ספר
תורת חיים
השלם

•

מסכת
עבודה זרה

פרק ראשון - לפני אידיהן

ב, א

לפני אידיהן מאן קא גרים להו תברא עדות שהעידו בעצמן. לכאורה תימה, אמאי נקט תלמודא עדות שהעידו בעצמן, דהא קרא (ישעיהו מג, ט) דיתנו עידיהן ויצדקו לאו בעדות עצמן איירי אלא בעדותן של עבודות זרות¹, כדפירש רש"י ז"ל (ד"ה יתנו עידיהם ויצדקו), יבואו עבודות זרות שעבדום ויעידו עליהן.

ויש לומר, דהשתא דסלקא דעתך דבאומות העולם כתיב ואתמה מתמה יתנו אומות העולם עידיהם, יבאו עבודות זרות שעבדום ויעידו עליהם ויצדיקום, צריך לומר דסיפא דקרא דישמעו ויאמרו אמת הכי קאמר, ישמעו אומות העולם דברי תוכחתו

ית' מה שאמר יתנו עידיהן ויצדקו ויודו על דבריו ויעידו בעצמן ויאמרו אמת הדבר כי חטאנו ואין מי שיצדיקנו. לכך נקט עדות שהעידו בעצמן, דעבודה זרה לא תעיד, כיון דקרא אינו אלא קא מתמה².

ב, ב

שווקים להושיב בהן זונות. תימה, אמאי לא קאמר לעשות בהן סחורה וכל דבר. והתוספות (ד"ה שווקים) כתבו, דמגנה אותם בדבר גנאי כל מה שיכול וכו'. ודוחק הוא, דלמאי גנה אותם בשביל מה שמבקשין שכר, לא יתן שכר ולא יגנה. ועוד דבסמוך גבי גשרים וכרכים נקט תלמודא נמי מילתא אחריתי, מכס ואנגריא, אף על גב דלית בהו

1. עיין בלחם סתרים (ד"ה ומאן דתני עידיהן), דהקשה על מה שפירש רש"י ד'יתנו עידיהן' הוא בלשון תימה, אם כן למה מכנה התנא לעבודה זרה 'עידיהן'. ומסיק, כי התימה היא, וכי יעידו העבודות זרות על עובדיהם לטובה, אלא מעידים עליהם לרעה, ושפיר קרי להם 'עידיהם'.

2. עיין מה שכתב בספר עבודת עבודה (ד"ה מאן גרים) לתרץ בשני פנים תמיהת רבינו, מה שקרי להו עדות עצמן, אף למאי דמפרש שהעבודות זרות יעידו.

ביששכר וזבולון⁵. ולהכי לא מצי למימר תיקנתם שווקים לעשות בהן סחורה וכו', שאלו עשאו לעשות בהן סחורה לא שיין למימר שעשו כן בשביל עצמן דסתם צרכי מדינה לצורך כל אדם הוא נעשה כדפירשתי.

ולכך איצטריך למימר תיקנתם שווקים להושיב בהן זונות, פירוש, דתחילת עשייתן לא הוה לצורך תיקון המדינה אלא כדי להושיב בהן זונות, דאורחא דמלתא הוה להיות זונות ורווקים מצויין בשווקים ונתכוונתם לעשות שוק של זונות. **מרחצאות לעדן בהן עצמיכם**, לפי שבשעה שנכנסין לפניו ית' אין נכנסין אלא עיקרי האומה אשר עליהן מוטל תיקון צרכי המדינה מלכיה ושריה וחכמיה, כדאמר לעיל (עמוד א) כל אומה וסופריה, ולהכי נקט מרחצאות לעדן בהם ולא קאמר לרחוץ בהן, שאילו עשאו לרחוץ לא הוה שיין למימר שעשו כן בשביל עצמן דסתם צרכי מדינה לצורך כל אדם נעשה כדפירשתי, ולכך קאמר מרחצאות

גנאי. ועוד דגבי כסף וזהב, מאי איצטריך למימר שלי הוא, ולא קאמר בשביל עצמיכם הרביתם³. ואינהו גופיהו היאך מצו למימר הרבה כסף וזהב הרבינו בשביל ישראל, והלא שקר מוחלט הוא⁴. וכן קשה גבי מלחמות דבסמוך, אמאי לא קאמר בשביל עצמיכם עשיתם. ועוד דבסמוך קאמר אינהו סתרי (בית המדרש) [בית המקדש] ואנן בנינן, משמע דמימר אמרי דמהאי טעמא יועיל להן טענה דגשרים וכרכים ודמלחמות, וקשה כיון דהוא יתברך משיב להן תשובה ניצחת על כל טענה וטענה מהיכי תיתי דיועילו.

לכך נראה, דשווקים ומרחצאות וכל הנך דבסמוך, תיקוני מדינה נינהו ותחילת עשייתן לצורך כל אדם הוא בין גוי בין ישראל, אלא דאינהו שקורי קא משקרי ואומרים שלא עשו אותן אלא בשביל ישראל לחודא שיתעסקו בתורה, ולכך רוצים ליטול שכר גדול כישראל, שכל המסייע את חברו ללמוד תורה חולק עמו בשכרו, כדאשכחן

3. כן הקשה בספר עוז והדר (ד"ה כסף וזהב). והראב"ד (ד"ה כסף וזהב) כתב וז"ל, כסף וזהב הרבינו, כלומר, עסקנו בפרקמטיא הרבה כדי שנרויח בהם ולא נהיה צריכים ליטול ממונם של ישראל, והנה יש לנו עליך שכר התורה שעסקו בה ישראל, עכ"ל. והעיר המהדיר, הרב אברהם סופר (הערה לח), שלפירוש הראב"ד מיושבת קושיית התורת חיים. כלומר, שלא ענה להם הקב"ה שלצורך עצמם הרבו, שהרי גם הם מודים בזה, אלא שטענו שהשתדלו בדבר כדי לא ליטול הכסף והזהב מישראל. ולכן אמר להם הקב"ה 'כסף וזהב שלי הוא'. וראה בספר אור החמה (ד"ה כסף וזהב) שהביא מה שמקשים, מדוע אמר הקב"ה רק לגבי הכסף והזהב 'שלי הוא', והלא כל העולם כולו שלו?

4. כן הקשה בספר עבודת עבודה (ד"ה וכולם לא עשינו).

5. ראה דברי הרמ"א יורה דעה (סימן רמו סעיף א) וז"ל, ויכול אדם להתנות עם חבריו שהוא יעסוק בתורה והוא ימציא לו פרנסה ויחלוק עמו השכר, עכ"ל. ובביאור הגר"א שם ציין לבראשית רבה (צט, ט) וז"ל המדרש, זבולן לחוף ימים ישכון, הרי זבולן קדם ליששכר שכן מייחסן יששכר וזבולן, ולמה כן אלא שהיה זבולן עוסק בפרקמטיא ויששכר עוסק בתורה, וזבולן בא ומאכילו לפיכך קדמו, עליו אמר הכתוב (משלי ג, יח) עץ חיים היא למחזיקים בה, ע"כ. ועוד ציין שם לויקרא רבה (כה, א-ב) שמבואר שם שחולקים בשכר, יעו"ש.

אמרי דמהאי טעמא יקבל מהן הוא יתברך טענת גשרים וכרכים ומרחצאות, שיהפך בזכותן בשביל כך לומר שלצורך תיקון המדינה עשאוּם בין לצורכם בין לצורך ישראל, ונהי שלא יקבלו שכר כל כך כישראל מ"מ יקבלו שכר קצת כיון דבשביל ישראל נמי נעשו. ונראה דהיינו דנקט תלמודא, וכי מאחר דחזית וכו' דלא מהניא ולא מידי, פירוש, כיון שאין מהפך בזכותן כלל ולא יקבלו שכר מידי אפילו מקצת שכר, מאי טעמא עיילי.

כלום יש בכם מגיד זאת. נראה דבכם לאו דוקא נקט, שלא ידבר הוא ית' עם האומות עצמן שאין ראויין לכך, אלא עם שריהן של מעלה ידבר. וכן משמע, דבקרא (ישעיהו מג, ט) לא כתיב בכם אלא מי בהם יגיד זאת.

ותני רב יוסף אלו פרסיים שאוכלין ושותין כדוב וכו'. מיייתי ראייה דכיון דדמין לדוב חשיבא היא, דמלכותא תקיפא היא כדוב זה שהוא תקיף ועז ואוכל ושותה הרבה ומסורבל ומגדל שער הרבה⁶, דומיא דמלכות רומי דחשיבה כיון דתקיפא מדכתיב גביה (דניאל ז, כג) ותיכול כל ארעא ותדושינה.

לעדן בהם, דתחילת עשייתן לא הוה לצורך תיקון המדינה אלא בשביל עצמכם לעדן בהן, כדרך מלכים ושרים שמתעדנין עצמן במרחצאות בתפנוקי שושנים ועשבים מעשבים שונים וזילוף יין ישן. כסף וזהב שלי הוא, דמה שאמרו הרבה כסף וזהב הרבינו וכו', היינו אותו כסף וזהב שדרך המלכים ושרים להרבות בבית גזיהם ואוצרותיהם לשכור מהן חיילות לצורך שמירת המדינה כידוע, ולהכי לא שייך למימר שלא הרבו אותן אלא לצורך עצמן, דכל מידי דצרכי מדינה עושין בשביל כל אדם, ולכך איצטריך למימר כסף וזהב שלי הוא. וכן יש לפרש גבי גשרים, שאילו עשאוּם לעבור עליהן הוי צורך תיקון מדינה שעושין בשביל כל אדם, ולכך איצטריך למימר ליטול מהן מכס ולא לצורך תיקון מדינה. וכן כרכים שכבשו, לא לצורך תיקון המדינה שתהא ארץ רחבת ידיים לדור בה יושביה בריוח אלא לצורך אנגריא. ולפי שאותן המלחמות שעושין המלכיות על פני השדה ודאי צרכי תיקון המדינה נינהו שלא יבוא האויב לכבוש את המדינה וצורך כל אדם הוא, לכך איצטריך למימר מלחמות אני עשיתי וכו'.

והשתא אתי שפיר הא דקאמר אינהו סתרי בית המקדש ואנן בנינן, דמימר

6. כן מבואר בדברי הראב"ד לעיל (עמוד א ד"ה דרש ר' חנינא) וז"ל, נ"ל זה הדין לימות המשיח הוא, כאשר יצא להלחם עם גוג ועם גוים רבים אשר אתו ויגמור דינם לכליון וחרץ, ואז יעמדו שריהם העליונים לפני הקב"ה ללמד עליהם סנגוריא וכו', עכ"ל.

7. פירש רבינו כאן, שדברי רב יוסף 'שאוכלים ושותים כדוב ומגדלים שער כדוב', לא הובאו אגב גררא, אלא בכדי לבאר חשיבותה של מלכות פרס להכנס אחר מלכות רומי. וכן יש לדייק גם בפירוש רבינו חננאל דז"ל, נכנסת אחריה מלכות פרס דהיא חשובה בתרה, שנאמר (דניאל ז, ט) וארו חיוא אחרי וגו', ותני רב

ונראה כיון דפרסיים קרויין דוב לכך גם שריהן של מעלה נקרא דוב, כדאיתא במסכת יומא (עז, א) בההיא שעתא עייל לדוביאל שרא דפרסאי, ואל הוא כללי כמו גבריאל רפאל אוריאל, שכל שר של מעלה נקרא על שם אומתו. או איפכא, האומה נקראת על שם השר שלה כדאיתא במדרש רבה פרשת בשלח (שמות רבה כא, ה) והנה מצרים נוסע אחריהם, שרן של מצרים היה שמו מצרים⁸. ובפרק שור שנגח ד' וה' (בבא קמא לה, א ד"ה כהנים) מפורש באריכות⁹.

ולשון, ומאי קושיא, תינח אותו הדור שהיה בזמן מתן תורה שאר דורות מאי איכא למימר, לימרו כלום נתת לנו וכו', משמע דהכל הולך אחר הדור הראשון. ועוד, דאם כן אמאי יצאו כולם בפחי נפש, דורו דכורש מיהו ליזכו, כיון דבנו בית המקדש. ועוד, דכיון דלא מהניא להו לאחרונים בנין בית המקדש שבנו הראשונים לענין קיבול שכר, אם כן לענין קבלת טענת גשרים וכרכים ומלחמות נמי לא מהניא להו דמאי שנא.

לכך נראה, דמעיקרא כששאל מהן במה עסקתם, מלתא דפשיטא הוא דלא בעו למימר שבנו בית המקדש, דאם כן לא יקבלו אלא שכר מצוה אחת ואינהו בעו לקבולי שכר כל תרי"ג מצות כישראל, כיון שהיו מסייעין אותן לקיימן כדפירשתי (לעיל ד"ה שווקים). ובתר הכי נמי לא הוו מצו למימר תנה לנו מיהא שכר בנין בית המקדש, דכיון דליכא אלא חד מצוה פשוט הוא שכבר אכלוהו משנים קדמוניות¹⁰, כמו שאמר

ואנן בנינן. כתבו התוספות (ד"ה ואנן בנינן), הא דלא קאמרי שבנו בית המקדש כששאל מהן במה עסקתם, דלפי זה לא עשו אלא אותו הדור וכו'. ודבריהם דחוקים, חדא, דבסמוך משמע שכל הדורות הולכין אחר הדור הראשון, מדפריך בסמוך ומי מצי למימר הכי והכתיב (דברים לג, ב) ויאמר ה' מסיני בא וכו' מלמד שהחזירה על כל אומה

יוסף אלו פרסיים וכו', ויוצאין גם הם בפחי נפש, עכ"ל. וראה בתוספות רי"ד (ד"ה לפני) שהקשה וז"ל, נכנסת מלכות פרס אחרי' מ"ט דאיהי חשיבא בתרא דכתב וארו חיוא אחרא תנינא דמיא לדוב. קשיא לי מאי מוכחא דאיהי חשיבא בתרה אלימא מדכתב תנינא ונחשוב מלכות בבל דאיהי חשיבא טפי דהוא קדמייתא, עכ"ל. ולפי המבואר בדברי רבינו, מיושב שפיר.

8. ועיין להלן (ג, א ד"ה כהנים לויים וישראלים).

9. הקטע המדובר שאליו מפנה רבינו צונזר בדפוסים המאוחרים, ומובא להלן בנספח ע"פ דפו"ר. ובענין 'מצרים נוסע אחריהם' האריך רבינו בפרק גיד הנשה (חולין צב, א).

10. כעין זה פירש הראב"ד (ד"ה סברי אינהו) וז"ל, כלומר, לא נכנסה פרס לבקש על הגשרים והכרכים, אלא היתה סבורה לקבל שכר בנין בית המקדש, והקב"ה כבר נתן שכרם בעולם הזה והוא שואל אותם אשר יש להם מעשה כדי שיזכו לחיי העולם הבא, עכ"ל. אלא שבדברי הראב"ד נתבאר שמתחילה באו לבקש שכר על כך, וזה שלא כדברי רבינו, שכתב, דפשיטא להו לפרסיים שכבר אכלו שכרם בעולם הזה, ולכך מתחילה לא שאלו שכר אלא על גשרים כרכים ומלחמות.

נמי משום דמהנך תרתי קבלו ישראל נהורין, מדכתיב וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן, אבל שאר אומות לא קבלו נהורין אלא מתנן, כדמשמע בזוהר פרשת בלק דאיתא התם (קצב, א) וזרח משעיר, אזל וזמין להו לבני עשו ולא קבלוה, אזל לבני ישמעאל ולא קבלוה, אהדר להון לישראל. השתא אית לשאל¹³, הקב"ה כד אתא לשעיר למאן נביאה דלהון אתגלי וכו'. כדאתא רבי שמעון פתח ואמר, ה' מסיני בא וזרח משעיר למו, ממאי דאמרו בני שעיר דלא בעו לקבלא מהאי אנהר להון לישראל. אוף הכי הופיע מהר פארן, אנהר להון לישראל ממאי דאמרו בני ישמעאל וכו'.

ומה דשאלת על ידי מאן איתגלי להון, תא חזי רזא עלאה איהו אורייתא נפקא מרזא עלאה קדישא דמלכא, כד מטי לגבי דרועא שמאלא חמי הקב"ה בההוא דרועא דמא בישא דהוה מתרבי תמן, אמר איצטריך לי לבררא וללבנא דרועא דא, ואם לא ימאין ההוא דמא בישא יפגים לכלא. מה עבד, קרא לסמאל אמר ליה, תיבעי אורייתא דילי. אמר מה כתיב בה, דליג ליה אמר ליה לא תרצח. אמר ח"ו לא בעינא אורייתא דא, אתיב ומתחנן קמיה אמר, מריה דעלמא אי

הכתוב (דברים ז, י) ומשלם לשונאיו אל פניו להאבידו¹¹. והא דקאמר ואנן בנינן, אין כוונתן לקבל שכר בשביל כן דודאי כבר אכלוהו, אלא דמימר אמרי דשאני רומי דכיון דסתרי בית המקדש וחטאו לכך אין ראוי להפך בזכותן, אבל אנו דלא סתרינן ליה יהפוך בזכותן. והא דנקט ואנן בנינן, קושטא דמלתא נקט ולא לקבל שכר עליה, דומיא דבתר הכי דקאמר, סברי הנך אישתעבדו בהו בישראל ואנן לא שעבדנו בישראל, ועל כרחך צריך לומר דהכי קאמר, הנך כיון דחטאו דאישתעבדו בהו בישראל לכך אין ראוי להפך בזכותן אנן דלא חטאינן יהפוך בזכותן.

מלמד שהחזירה הקב"ה על כל אומה ולשון ולא קבלוה. אע"ג דקרא לא נקט אלא עשו וישמעאל כמו שכתוב (דברים לג, ב) וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן, והתם נמי כתיב (חבקוק ג, ג) אלוה מתימן יבא וקדוש מהר פארן, יש לומר דשאר כל האומות נפקא ליה מסיפא דקרא דכתיב ואתא מרבבות קדש כמו שכתוב בספר הזוהר (בלק קצב, ב¹²). והא דנקט קרא הנך תרתי בהדיא טפי משאר כל האומות, יש לומר משום דהנך תרתי חשיבי מכל האומות. אי

11. ראה אונקלוס שם שתרגם, ומשלים לשנאוהי טבון דאנון עבדין קדמוהי בחייהון לאובודיהון לא מאחר עובד טב לשנאוהי טבון דאנון עבדין קדמוהי בחייהון משלם להון, ע"כ. וכן פירש רש"י שם וז"ל, ומשלם לשנאיו אל פניו - בחייו משלם לו גמולו הטוב כדי להאבידו מן העולם הבא, עכ"ל.

12. ראה שם בסוף העמוד, וראה בהמשך דברי רבינו שהביא לשון הזוהר.

13. נראה שנפלה כאן טעות הדומות, דכך הוא בזוהר, השתא אית לשאלא והא תנינן דלית חטאה כד בר נש מדקדק דיוקין דאורייתא וישאל שאלתוי לאנהרא מלוי, האי קרא לא אתיישבא ואית לשאלא קודשא בריך הוא וכו'.

משמע דהנך תרתי, סמאל ורהב, הן הן ברבין ושלטנין טפי מכולה ודא משמאלא ודא מימינא, ואינהו הוא דאפשיטו נהורא דלהון למיהב לון לישראל טפי מכולהו. ואף על גב דקאמר ומכולהו קביל ונטל מתנן, מ"מ מדלא נקט קרא קבלת אור אלא משעיר ופארן, צריך לומר דמתנן דשאר ממנן לאו הפשטות אור הוה אלא כי הנך מתנות דפרק רבי עקיבא (שבת פט, א) דאיתא התם, מיד כל אחד ואחד ממלאכי השרת נעשה לו אוהב למשה ומסר לו דבר, שנאמר (תהלים סח, יט) עלית למרום שבית שבי לקחת מתנות באדם. ופירש רש"י (ד"ה מסר לו) ז"ל, מסר לו דבר, למדו דבר. ואף מלאך המות מסר לו, שנאמר (במדבר יז, יב) ויתן את הקטרת וכו'. אבל סמאל ורהב פשטו אורן למיהב לון לישראל, לכך נקט להו בהדיא. ומשום הכי לא נקט קרא דחבקוק (ג, ג) גמי, אלא הנך תרתי לחודיהו.

ונראה דלהכי אתא הקב"ה לשעיר ברישא ובתר הכי לישמעאל, אע"ג דישמעאל בן אברהם הוא גדול מעשו בן יצחק, לפי שלא היתה כוונתו ית' אלא להשקיט מישראל את המקטרגים והמערערים. וידוע כי מצד שמאל הוא עיקר הקטרוג, כמו שכתוב (ירמיהו א, יד) מצפון תפתח הרעה, וסמאל הוא עיקר המקטרג הוא השטן הוא היצר הרע הוא מלאך המות (בבא בתרא טז, א). אבל מצד ימין אין הקטרוג גדול כל כך, ורצה הקב"ה ללבן שורש המקטרג תחילה וממילא יתבטל קטרוג הימיני. ונראה דישראל ידעו ההוא רזא דפתח הקב"ה לבני עשו ולבני ישמעאל תחילה שיקבלו התורה

את יהבת לי כל שולטנא דילי אתעברי, דהא שולטני דילי על קטולא וכו', אבל אי נחא קמך הא עמא בנוי דיעקב לון איתחזי. ואיהו חשיב דהא דלטורא אמר עלייהו, אמר סמאל ודאי אי יקבלון בנוי דיעקב דא יתעברון מעלמא וכו'. אתיב ליה הקב"ה ואמר, לא יכילנא דאנת בוכרא וכו', אמר ליה, הואיל וכך הב לי עיטא איך איעבד דיקבלון לה בנוי דיעקב דאת אמר. אמר ליה, מריה דעלמא איצטריך לשחדא לון, טול נהורא מנהירו דחילא שמיא והב עלייהו וכדא יקבלון, והא דילי יהא בקדמיתא. אפשיט מיניה נהירו דחפאי עליה ויהיב ליה למיהב להון לישראל, ודא הוא וזרח משעיר למו.

כיון דביער דא וועבר דמא בישא מדוועא שמאלא, אהדר לדוועא ימינא חמא ביה אוף הכי, אמר הכא נמי איצטריך לנקות מדמא בישא דוועא דא. קרא לרהב אמר ליה, תיבעי את אורייתא דילי. אמר ליה, מה כתיב בה. דליג ליה ואמר לא תנאף. אמר, אי ירותא דא יחסין לי הקב"ה, ירותא בישא דאתעבר כל שולטנא דילי וכו', שארי לאתחננא אמר, מארי דעלמא, תרין בנין נפקין מאברהם הא בנוי דיצחק הב לון ולון איתחזי. אמר ליה, לא יכולנא דאנת בוכרא. שארי לאתחננא ואמר, מריה דעלמא בוכרא דילי יהא דיליה, והאי נהורא דאנא יריתנא על דא טול והב לון. וכך עבד דכתיב הופיע מהר פארן וכו'.

כיון דנטל מתנן אלין לישראל מאינון ברבין שלטנין, אתא וקרא להו רבבות קדש דממנן על שאר עמין, ואתיב ליה אוף הכי, ומכולהי קביל ונטל מתנן למיהב לון לישראל. ע"כ.

ולא רצו, ולכך כשבא ופתח להם הקדימו לפניו נעשה לנשמע, רמזו בזה רמז, אמרו לו הרי אנחנו עומדין תחת עשו וישמעאל לקבל עול תורה שהטלת עליהם, וזהו נעשה ונשמע, נעשה רמז לעשו שנקרא כן על שם שנעשה ונגמר כבן שנים הרבה¹⁴, ונשמע רמז לישמעאל שנקרא כן על כי נשמע קולה של הגר שנאמר (בראשית טז, יא) כי שמע ה' אל עניך, ולכך הקדימו נעשה לנשמע כשם שהוא ית' הקדים עשו לישמעאל בפתיחתו.

ונראה, דהיינו הא דאיתא בפרק רבי עקיבא (שבת פח, א), בשעה שהקדימו ישראל נעשה לנשמע באו ששים ריבוא של מלאכי השרת וקשרו לכל אחד מישראל שני כתרים אחד כנגד נעשה ואחד כנגד נשמע. וכיון שחטאו ירדו מאה ועשרים ריבוא מלאכי חבלה ופרקום שנאמר (שמות לג, ו) ויתנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב. א"ר יוחנן וכולן זכה משה ונטלן. וכתבו התוספות (שם ד"ה שני כתרים), דאותן שני כתרים של הוד היו ולהכי קרן עור פניו. ולכאורה קשה, למה זה כשטענו הכתרים באו ששים רבוא וכשפרקו באו כפליים. והתוספות (ד"ה ירדו) כתבו, משום דמדה טובה מרובה וכו'. ולפי מדרש הזוהר נראה דאותן שני כתרי הוד ואור שזכו בהן ישראל מתחילה הן הן אותן שני

מאורות שקבל הקב"ה מסמאל ורהב, שכתב שם (בלק קצג, א), תא חזי עדים דבני ישראל אלין נבזבזין הוו דנטלו ובגין כן לא הוי שליט עלייהו ומותא ולא סטרא אחרא. כיון דחטאו מאי כתיב, ויתנצלו בני ישראל את עדים מהר חורב, אינון מתנות באדם וכו', ע"כ. ובפרק רבי עקיבא נפקא ליה מהאי קרא דוינתצלו שנתפרקו מאותן שני כתרים, משמע דחד מלתא נינהו. והשתא ניחא, דבשעה שהקדימו ישראל נעשה לנשמע חילק הוא יתברך אורו של סמאל לששים רבוא חלקים וכן אורו של רהב, ושלח ששים רבוא מלאכי השרת ומסר ביד כל אחד שני חלקים אחד משל סמאל ואחד משל רהב לקשר אותן לכל אחד מישראל שני כתרים. אבל בשעה שחטאו, לא עשה הקב"ה כלום אלא סמאל ורהב גופייהו כל אחד בא לפרק מהן את שלו. לכך נשתלחו מהן מאה ועשרים רבוא מלאכי חבלה, ששים רבוא מסמאל וששים רבוא מרהב, לכל אחד מישראל שני מחבלים, לפי שכל אחד פירק את שלו. ואיתא בכמה דוכתיה¹⁵ דסמאל ורהב שרי מלאכי חבלה נינהו.

ונראה דהיינו הא דכתיב (תהלים פב, ו-ז) אני אמרתי אלהים אתם ובני עליון כלכם אכן כאדם תמותון, כי בשעה שהקדימו נעשה לנשמע ונקשר עליהן אורן

14. ראה בראשית (כה, כה) ויצא הראשון אדמוני כלו כאדרת שער ויקראו שמו עשו. ותרגם יונתן, ונפק קדמאה סומוקריי כוליה ככילן דשיער וקרוי שמיא עשו מן בגלל דאתיליד כוליה גמיר בשער רישא ודיקנא ושינין וככין. וכן פירש רש"י שם וז"ל, ויקראו שמו עשו - הכל קראו לו כן, לפי שהיה נעשה ונגמר בשערו כבן שנים הרבה, עכ"ל.

15. ראה בספר מלאכי עליון להרב ראובן מרגליות (ערך סמאל). ובספר תורת חיים על התורה [שהוא ליקוט מתוך ספריו של רבינו על סדר החומש] ציין לספר חסד לאברהם (מעייין ב נהר נו) וז"ל שם, לכן גזרה חכמתו

(כא, ה) נמי איתא, והנה מצרים נוסע אחריהם, שרן של מצרים היה שמו מצרים. והשתא נימא דיש לחלק בין אדם להאדם, דהאדם בה"א הידיעה משמע דאיירי במין בן אדם הידוע ונראה לפנינו, לכך האדם גוי נמי במשמע, דגוי נמי מין אדם הוא. אבל אדם בלא ה"א, רמז לאדם העליון, לכך קאמר אתם קרוין אדם ואין האומות קרוין אדם, לפי שאין להן חלק באלהי ישראל. ובפרק שור שנגח ד' וה' מפורש באריכות (בבא קמא לח, א ד"ה כהנים¹⁸).

של מלאכי מעלה, היו ישראל בדמות המלאכים הנקראים אלהים ובני עליון ולא הוה שליט עליהו מותא וסטרא אחרא כמו שכתב הזוהר. ואחר שחטאו ונתפרקו מהן, חזרו להיות כשאר כל אדם ושליט עליהו מותא, וזהו שכתוב אכן כאדם תמותון. ועוד נראה, לפי שאדם הראשון נמי קודם שחטא היה גופו מאיר ולא הוה שליט עליה מותא, וכיון שחטא ניטל ממנו אורו ונקנסה עליו מיתה, לכך נקט קרא אכן כאדם תמותון רמז לאדם הראשון.

ג, א

הא למדת שאפילו גוי ועוסק בתורה הרי הוא ככהן גדול. משום דאורחא דקרא הוא בעלמא היכא דבעי לרבווי גוי למיכתב ליה רבוי באפיה נפשיה, כי ההיא דקתני בפרק ד' מיתות (סנהדרין נו, א; שם נו, ב) איש איש (ויקרא יח, ו) לרבות את הגוים, ולא אורחיה דקרא למיכלל גוי בהדיא ישראל בחד תיבה, והכא דכלל הכתוב כהנים לויים וישראל וגוים ואפילו כהן גדול שאין מיוחס כמותו בחד תיבה, דכולהו בכלל האדם נינהו, לומר לך דכולן שקולין ושויין הן בעסק התורה, שאפילו הגוי שהוא שפל ופסול, שקול הוא

כהנים לויים וישראלים לא נאמר אלא האדם וכו'.¹⁶ כתבו התוספות (ד"ה כהנים) דיש לחלק בין אדם להאדם. הטעם נראה, לפי שנאמר (יחזקאל א, כו) ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם, וישראל חלק ה' המה יעקב חבל נחלתו (ע"פ דברים לב, ט'¹⁷), לכך קרוין אדם על שמו ית', כשם ששאר האומות הנתונים תחת שרים העליונים קרוין על שם שריהן, כדאשכחן בפרסיים שנקראין דוב על שם שריהן, כמ"ש לעיל (ב, ב ד"ה ותני רב יוסף). ובמדרש רבה פרשת בשלח

ית' להשתעבד במצרים שהיא שני של ארץ ישראל, ואין מושלים בה אלא רה"ב וסמא"ל, שכל השרים ע' אומות הם תחת ממשלתם, עכ"ל. [החיד"א בחומת אנך (חבקוק ג, ג) ובכסא דוד (דרוש י ד"ה ובוה) הביא דברי רבינו, ועי' מה שהוסיף בזה בכסא דוד].

16. כל קטע זה צונזר בדפוסים מאוחרים, והושלם במהדורה זו ע"פ דפו"ר.

17. ושם לשון הפסוק 'חלק ה' עמו'.

18. גם קטע זה מפרק שור שנגח נשמט ע"פ הצנזורה בדפוסים מאוחרים, והובא בשלימות בנספח שבסוף הספר על פי דפו"ר.

ומילה יש בה צער גדול, אבל סוכה שקולה וקלה לכו ועשו אותה.

ג, ב

כיון שרואה שנתחייב עולם כלייה עומד מכסא הדין ויושב על כסא רחמים.

ואם תאמר, אם כן למה הוא חוזר ויושב על כסא דין תחילה בכל יום, הוה ליה לישב מיד על כסא רחמים. ויש לומר, דמי שיכול להתקיים בדין כגון צדיקים וחסידים גמורים המה נידונים במדת הדין, והיינו מה שאמרו (ע"פ בבא קמא נ, א²¹) הקב"ה מדקדק עם הצדיקים כחוט השערה, לפי שהן נידונים על פי שורת הדין ושורת הדין אינו מוותר אפילו כחוט השערה. והיינו נמי הא דאיתא במדרש בראשית (מדרש אגדה בראשית א, א²²; הובא ברש"י שם²³) ברא אלהים ולא נאמר ברא ה', שבתחילה עלה במחשבה לבראותו במדת הדין ראה שאין העולם (מקיים) [מתקיים] והקדים מדת הרחמים. דלכאורה קשה מאי קמ"ל הכתוב דמאי דהוה הוה, וצריך לומר כדפירשתי, דמחשבתו ית' קיימת וכשהוא דן את הצדיקים במדת הדין לחוד הוא דן אותן, אלא שבתחילה עלה במחשבתו לידון את

בזה ככהן גדול שהוא חשוב ומיוחס שבשיראל ועוסק בתורה. וכי האי גונא דרשינן (סוטה ד, ב; הוריות יג, א) יקרה היא מפנינים (משלי יג, טו) - מכהן גדול הנכנס לפני ולפנים, דממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ, כלומר תלמיד חכם אע"ג דממזר ופסול הוא עדיף מעם הארץ, אפילו כשהוא כהן גדול המיוחס שבשיראל¹⁹.

מצוה קלה יש לי וסוכה שמה. אע"ג דכמה מצות קלות איכא, יש לומר שהוא יתברך רוצה ליתן להן מצוה אחת ששקולה ככל המצות, לפי שהן רוצים לקבל שכר על כל המצות כשיראל, שהרי אמרו תנה לנו מראש ונעשה, משמע כל התורה כולה. ומצות סוכה שקולה היא ככל המצות, כמו שיסד הפייט ביוצר דסוכות (ליום ב' ב'בל תהי²⁰). והכי קאמר, מצוה קלה יש לי ששקולה ככל המצות וסוכה שמה, כלומר, אע"ג דכמה מצות יש לי ששקולות ככל המצות כגון שבת ומילה וציצית, אלא שהן חמורות, דשבת יש בה חסרון כיס כיון דיושב בטל ממלאכתו, וכן ציצית לפי שתכלת דמיה יקרים ויש בה טורח גדול לחזור אחריה,

19. דיבור זה, כמעט מילה במילה, איתא נמי בסנהדרין (נט, א).

20. ז"ל הפייט, בל תהי מצות סוכה בעיניך קלה, כי כנגד כל מצות דת חוקותיה שקולה.

21. שם איתא, וסביביו נשערה מאד, מלמד, שהקדוש ברוך הוא מדקדק עם סביביו אפילו כחוט השערה, ע"כ. וראה פירוש רש"י שם וז"ל, עם סביביו - צדיקים הדבקים בו.

22. ועל דרך זה איתא בבראשית רבה (יב, טו).

23. וכעין זה איתא בבראשית רבה (יב, טו), כך אמר הקדוש ברוך הוא אם בורא אני את העולם במדת הרחמים הוי חטייה סגיאין, במדת הדין היאך העולם יכול לעמוד, אלא הרי אני בורא אותו במדת הדין ובמדת הרחמים, והלואי יעמוד.

העולם כולו במידת הדין, כיון שראה שאינו מתקיים שתף מדת הרחמים למדת הדין.

עם בריותיו משחק ועל בריותיו אינו משחק וכו'. הטעם פשוט, דעם בריותיו משחק לפי שהוא שמחה לפניו ית' על שברא בריות טובות בעולמו, כמו שכתוב (תהלים קד, לא) ישמח ה' במעשיו, ועל בריותיו, דהיינו על עבירה שעושין בריותיו, אינו משחק לפי שהוא צער לפניו יתברך שעל ידי כן חייבין כלייה והוא יתברך כביכול מצטער במפלתן של רשעים, וכמו שאמרו חז"ל (מגילה י, ב) מעשי ידי טובעים בים ואתם אומרים לפני שירה, ואמרו נמי (שם²⁴) הודו לה' כי לעולם חסדו (דברי הימים ב כ, כא), מפני מה לא נאמר כי טוב בהודאה זו וכו'. וטעם הענין, לפי שהוא ית' ברא העולם ומלואו, וכשם שברא את ישראל לכבודו כך ברא שבעים אומות ושריהן שלמעלה להיות מתנהגין על סדרו של עולם כל ימי הארץ עד לעתיד לבא, כי אז יתבטלו האומות ושריהן וישארו ישראל לבדן גוי אחד בארץ²⁵. ולכך אינו משחק על בריותיו אלא אותו היום בלבד, כי עד אותו היום הוא מצטער באבדן מעשה

ידיו כי לא תוהו בראן לשבת יצרן (ע"פ ישעיהו מה, יח²⁶), אבל באותו היום דהיינו לעתיד לבא, שכבר הגיע קיצן וזמנן להעבירן מן העולם הן ושריהן עמהן, לכך הוא יתברך משחק אז עליהן על עוונותיהן, דכיון שכבר נגמר הזמן שקבע עליהן להיות קיימין שוב אינו מצטער באבדן²⁷.

והשתא מה שכתבו התוספות (ד"ה אין שחוק) אין שחוק לפני הקדוש ברוך הוא, והא דאמרינן בסוף הזהב (נט, ב) אחיך ואמר נצחוני בני, לכאורה לאו קושיא היא, דדוקא על עבירה שעושין בריותיו אינו משחק לפי שהוא מצטער באבדן מעשה ידיו, אבל התם שהיו מנצחין אותו יתברך כביכול במה שלא השגיחו בבת קול ואמרו לא בשמים היא, שמחה היתה לפניו, כדאיתא במדרש (ילקוט שמעוני ישעיהו רמז תנח)²⁸ למנצח מזמור שיר שירו לו למי שמנצחין אותו ושמח, ולכך הוה קמחיך. וצריך לומר, דקושיית התוספות קאי אהא דאמר בסמוך מיום שחרב בית המקדש אין שחוק להקדוש ברוך הוא, והדיבורים מהופכים, (דמאי שנא) [דמה שכתב] בתר הכי שניות יושב וכו' צריך להיות קודם דיבור זה²⁹. ובסוף פרק הזהב

24. ז"ל כל המאמר, כתיב בצאת לפני החלוץ ואמרים הודו לה' כי לעולם חסדו, ואמר רבי יוחנן, מפני מה לא נאמר כי טוב בהודאה זו - לפי שאין הקדוש ברוך הוא שמח במפלתן של רשעים.

25. 'גוי אחד בארץ' - ע"פ שמואל ב ז, כג; דברי הימים א יז, כא.

26. לשון הפסוק, לא תהו בראה לְשִׁבְתָּ יִצְרָה.

27. וכעין זה כתב בספר עבודת עבודה.

28. וכ"ה בגמ' פסחים קיט, א.

29. כן כתב בדקדוקי סופרים [הובא בהגהות וצינונים מהדורת עוז והדר].

נספח

•

השמטות הצנזורה
בשאר חלקי ספר תורת חיים
הושלמו על פי דפוס ראשון

טז, ב

אפילו בשעה שעושין צדקה וכו'. נראה דלכך מסיים בעת אפך עשה בהם, משום דכתיב (משלי כא, יד) מתן בסתר יכפה אף, לכך התפלל שיכשילם בשעה שעושין צדקה, כדי שלא תגין עליהם הצדקה בעת חרון אפו.

לח, א

כהנים לויים וישראלים לא נאמר אלא האדם. כתבו התוספות (ד"ה אלא האדם), תימה הא אין הגוים קרויין אדם וכו'. ור"ת מפרש דיש חילוק בין אדם להאדם. לכאורה יש לתמוה דמה הפרש יש בין אדם להאדם. ונראה לפרש, דהא דאמר רשב"י אתם קרויין אדם ואין אומות העולם קרויין אדם, הטעם לפי שחלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו (דברים לב, ט), אבל שבעים אומות אין להם חלק בה' כי המה נתונים תחת שבעים שרים העליונים הסובבים את הכסא. וביחזקאל (א, כו) כתיב ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם עליו, וכיון דישראל חלק ה'

המה, לכך נקראים על שמו יתברך, כמו שיסד הפייט ושמונו קראת בשמך, ולהכי קרויין אדם כשמו ית'. ולכך גם האומות קצתן קרויין על שם שריהם של מעלה שהרי הפרסיים קרויין דוב שנאמר (דניאל ז, ה) וארו חיוה אחרי תנינה דמיה לדוב, ואמרו חכמים (מגילה יא, א) אלו הפרסיים, והשר שלהן נקרא ג"כ דוב כדאיתא במסכת יומא (עז, א) בההיא שעתא עייל לדוביאל שרא דפרסאי, ואל הוא כללי כמו גבריאל רפאל אוריאל, הרי שהאומה נקראת ע"ש שר שלה. ובמדרש רבה פרשת בשלח (שמות רבה כא, ה) נמי איתא, והנה מצרים נוסח אחריהם, שרן של מצרים היה שמו מצרים, שאין הקב"ה מפיל אומה עד שהוא מפיל שרן תחילה.

והשתא ניהא דיש לחלק בין אדם להאדם, דהאדם בה"א הידיעה משמע דאיירי במין בן אדם הידועה ונראה לפנינו, כמו בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ (בראשית א, א) בה' הידיעה, משום דקאי אשמים וארץ שאנחנו רואין בעינינו. ולכך האדם